

ПРОЦЕСУАЛЬНІ ТА КРИМІНАЛІСТИЧНІ ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ВДОСКОНАЛЕННЯ МЕТОДИКИ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ ШАХРАЙСТВ

Юхно О. О.

У статті проведено ретроспективний аналіз положень закону України про кримінальну відповідальність, Кримінального процесуального законодавства, теорії криміналістики й судової експертології, на підставі яких розглядаються питання щодо становлення й розвитку вітчизняних методик розслідування шахрайств на різних історичних етапах. Зроблено дослідження сучасних видів і способів шахрайства, що вчиняються з урахуванням змін в економіці й суспільних відносинах, використання злочинцями під час учинення таких видів злочинів мережі Інтернет і мобільного зв'язку, телекомунікаційних, інших технологій і досягнень науки й техніки. На засадах зазначеного, а також наявних наукових позицій окремих учених і наукових шкіл автор узяв участь у дискусії з питань удосконалення класифікації по різновидах учинених шахрайств і висловив авторську позицію відносно цих питань. Внесено пропозиції щодо вдосконалення алгоритму слідчих (розшукових) дій під час досудового розслідування шахрайств з урахуванням цих особливостей та елементів криміналістичної характеристики й у разі виявлення, розкриття й розслідування. Зокрема виділено питання особливостей вивчення слідчим, прокурором особи злочинця з наданням конкретних результатів дослідження такої особи. Здійснено класифікацію потерпілих осіб. Приділено увагу вивченню слідчим прокурором взаємодій потерпілого й підозрюваного під час учинення злочину й після цього з метою відшкодування шкоди, завданої злочинцем та під час судового розгляду в спрощеному порядку. Окремо розглянуто необхідність проведення огляду місця події досліджених видів злочинів, обрання слідчим, прокурором відповідного алгоритму тактики допиту потерпілого, підозрюваного, обвинуваченого, свідків та інших учасників кримінального провадження. Зроблено загальний висновок про те, що мають місце перспективи наукових досліджень з цього напрямку, оскільки за останні роки наукових публікацій було здійснено недостатньо, попри щорічне зростання рівня вчинення шахрайств згідно зі статистичними даними.

Ключові слова: правовий інститут, шахрайство, кримінальний процес, доктрина, правові проблеми, форма закінчення, стадія, слідчий, прокурор, експертиза, кримінальне провадження, учасники.

В статті проведено ретроспективний аналіз положень закону України об уголовной ответственности, уголовного процессуального законодательства, теории криминалистики и судебной экспертологии, на основании которых рассматриваются вопросы относительно становления и развития отечественных методов расследования мошенничества на различных исторических этапах. Осуществлено исследование современных видов и способов мошенничества, которые совершаются с учетом изменений в экономике и общественных отношениях, использования преступниками при совершении таких видов преступлений сети Интернет и мобильной связи, телекоммуника-

ционных, других технологий и достижений науки и техники. Основываясь на изложенном и имеющихся научных позициях отдельных ученых и научных школ, автор принял участие в дискуссии по вопросам усовершенствования классификации разновидностей мошенничества и высказал свою позицию по этим вопросам. Внесены предложения по усовершенствованию алгоритма следственных (розыскных) действий в досудебном расследовании мошенничества с учетом этих особенностей и элементов криминалистической характеристики, а также при выявлении, раскрытии и расследовании. Выделены вопросы особенностей изучения следователем, прокурором личности преступника с изложением конкретных результатов исследования такой категории лиц. Осуществлена классификация потерпевших лиц. Отдельное внимание уделено взаимоотношениям потерпевшего и подозреваемого при совершении преступления и после него с целью возмещения во время судебного заседания в упрощенном порядке причиненного преступлением ущерба. Изучена необходимость проведения осмотра места преступления по исследованным видам преступлений, избрания следователем, прокурором соответствующего алгоритма тактики допроса потерпевшего, подозреваемого, обвиняемого, свидетелей и других участников уголовного производства. Сделан общий вывод о том, что имеются перспективы научных исследований в этом направлении, поскольку за последние годы научных публикаций было осуществлено недостаточно, а уровень совершения мошенничества согласно статистическим данным ежегодно возрастает.

Ключевые слова: правовой институт, мошенничество, уголовный процесс, доктрина, правовые проблемы, форма окончания, стадия, следователь, прокурор, экспертиза, уголовное производство, участники.

The author of the article provided a retrospective analysis of the provisions of the Law of Ukraine on Criminal Liability, criminal procedural legislation, the theory of criminalistics and forensic expertise. The author considered some questions on the formation and development of domestic fraud investigation methods at different historical stages. Also the author of the article researched the current types and methods of fraud, taking into account changes in the economy and public relations, the use of criminals in committing such crimes of the Internet and mobile communications, telecommunications, other technologies and scientific and technological achievements. On the basis of the indicated and existing scientific positions of individual scientists and scientific schools, the author proposed some improvements to the classification of types of frauds. Also the author made some improvement to the algorithm of investigative actions in pre-trial investigation of fraud, taking into account these features and elements of forensic characteristics and taking into account in the detection, disclosure and investigation. In particular, the issues of peculiarities of the investigation by the investigator or the prosecutor of the person of the offender, with the provision of specific results of the investigation of such person were highlighted. The classification of the victim was car-

ried out. Particular attention was paid to investigating the relationship between the victim and the suspect during of the crime to compensate the caused damage during the trial in a simplified manner. Special attention was paid to the necessity of conducting a survey of the scene of the investigated types of crimes, and necessity for investigators, prosecutors to pick up the appropriate algorithm of questioning tactics of the victim, suspect, accused, witnesses and other participants in criminal proceedings. The general conclusion is that there are prospects for scientific research in this area, since in recent years scientific publications have been made in insufficient numbers, despite the annual increase in the level of fraud according to statistics.

Key words: legal institute, fraud, criminal procedure, doctrine, legal problems, graduation form, stage, investigator, prosecutor, examination, criminal proceedings, participants.

Постановка проблеми та її актуальність. Проблема протидії й розслідування шахрайств за останні роки значно зросла у зв'язку з модернізацією цих злочинів, які характеризуються динамічністю, що спричинюють зміни в економіці, політиці й суспільному житті. У зв'язку з економічними перетвореннями в країні такі злочини змінюють форми, види й способи, проникають до сфери підприємницької діяльності, зокрема інвестиційної, довірчої, страхової, банківської та інших. Виникають нові види шахрайства - на споживчому ринку, у сфері обігу житла, вексельних відносин, у галузі високих технологій, мобільних, телекомунікаційних систем і мереж, Інтернет-шахрайство та інші. Таким чином, шахрайство є досить поширеним видом злочинів [1, с. 401]. Підтверджують актуальність порушених у статті питань статистичні дані. Так, у 2010 р. було зареєстровано 24879 шахрайств, у 2011 р. - 22192, у 2012 р. - 23317, у 2013 р. - 51315, у 2014 р. - 41205, у 2015 р. - 45904, у 2016 р. - 45764, у 2017 р. - 33650, у 2018 р. - 33136, у 2019 р. - 32156 [2]. Суттєві концептуальні зміни щодо організації розкриття й досудового розслідування злочинів внесено з прийняттям у 2012 р. Кримінального процесуального кодексу України (далі - КПК), в який станом на кінець 2019 р. вже внесено понад 580 змін і доповнень. За останні роки недостатньо здійснювалися наукові дослідження й розроблення відповідних методик розслідування цих злочинів. Вищезазначене спонукає до переосмислення положень вказаного кодексу, його концепцій, змін, новел і з питань подальших теоретичних і прикладних досліджень з метою розроблення більш удосконалених методик розслідування, зокрема шахрайств і внесення відповідних змін до законодавства й відомчих нормативно-правових актів, зокрема з питань розкриття, розслідування й удосконалення питань судової експертології щодо такої категорії злочинів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичні питання з методики розслідування шахрайств порушувалися в працях таких науковців: Л.І. Аркуші, В.П. Бахіна, Р.С. Белкіна, В.Д. Берназа, А.Ф. Волобуєва, В.І. Галагана, В.І. Гончаренка, В.А. Заяць, К.Д. Журавля, О.В. Капліної, І.І. Когутича, Н.І. Клименко, О.М. Ларіна, В.В. Лисенка, І.М. Лазгіна, Є.Д. Лук'янчикова, В.О. Малярової, В.В. Назарова, О.В. Одерія, М.А. Погорецького, Р.Л. Степанюка, В.В. Тіщенко, Л.Д. Удалової, С. С. Чернявського, В.Ю. Шепітька, М.Г. Щербаковського, О.О. Юхна, М. П. Яблокова та інших. Однак у дисертаційних дослідженнях минулих років (Т.А. Пазинич - 2007 р.,

Н.В. Павлова - 2007 р., О.Л. Мусієнко - 2009 р., С.С. Чернявського - 2010 р.) методика розслідування шахрайств досліджувалася до внесення змін у 2012 р. у КПК України щодо концептуального реформування механізму кримінального провадження й судового розгляду. Відсутність за останні роки наукових досліджень обумовлено особливостями й складними обставинами вчинення шахрайства, недостатньою кількістю сучасних методик його розслідування, а також праць з криміналістики, експертології й оперативно-розшукової діяльності з цих питань. На сьогодні працівники органів досудового розслідування й оперативних підрозділів все частіше стикаються з новими способами й схемами скоєння злочинних дій з боку осіб, які вчиняють шахрайство, але ці питання залишаються недослідженими. Правозастосовна діяльність не забезпечена в повному обсязі належним науково-методичним забезпеченням і відповідними методиками. Саме цими обставинами й обумовлюються необхідність, актуальність і перспективи дослідження обраної теми статті.

Метою статті є з'ясування окремих процесуальних, криміналістичних і експертологічних, оперативно-розшукових проблемних питань з метою врахування їх під час розроблення й удосконалення відповідних методик досудового розслідування шахрайств.

Виклад основного матеріалу. Згідно зі ст. 190 Кримінального кодексу України (далі - КК України) шахрайство - це заволодіння чужим майном або придбання права на майно шляхом обману чи зловживання довірою. Предметом шахрайства може бути не тільки індивідуальне (приватне) майно, а й право на таке майно, зокрема це такі випадки: заволодіння шляхом шахрайства документами, що надають право вступити в спадщину, отримати майно за заповітом, вимагати виконання майнових зобов'язань тощо. Для використання певної методики розслідування шахрайств слідчому, детективу й оперативному працівнику слід враховувати вказані й інші особливості кваліфікації таких злочинів. З метою відмежування шахрайства від інших видів посягань на власність слідчому, прокурору доцільно встановити наявність обману або зловживання довірою. Зокрема, під обманом слід розуміти повідомлення неправдивих відомостей (дія) або приховування, умовчання (бездіяльність) щодо тих чи інших обставин, повідомлення про які було обов'язковим за таких спілкувань. Обман може виражатися в усній формі, русі чи жестах, або в письмовій формі, а також у використанні підроблених документів. У випадках, коли для обману винний підробляє або використовує підроблений документ, потрібна кваліфікація за сукупністю ст. ст. 190 і 358 КК України (підроблення документів, печаток, штампів і бланків, а також збут чи використання підроблених документів, печаток, штампів). З суб'єктивної сторони шахрайство характеризується вчиненням дій з прямим умислом і з корисливою метою. Закінченням шахрайства вважається з моменту заволодіння майном або правом на майно й визначається відповідно до конкретних обставин готуванням чи замахом на шахрайство [3, с. 215-217]. У кваліфікації злочинних дій такої категорії слідчому слід керуватися чинною Постановою Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику в справах про корисливі злочини проти приватної власності» від 25 грудня 1992 р. № 12, в якій зауважується, що обман (повідомлення потерпі-

лomu неправдивих відомостей або приховування певних обставин) чи зловживання довірою (недобросовісне використання довіри з боку потерпілого) у шахрайстві застосовується винною особою з метою викликати в потерпілого впевненість про вигідність й обов'язковість передання йому майна чи права на нього. Обов'язковою ознакою шахрайства є добровільне передання потерпілим майна чи права на нього. Методика розслідування шахрайств розробляється з урахуванням криміналістичної класифікації цих злочинів. За визначенням сучасного дослідника К.Д. Зайця така класифікація повинна здійснюватися на підставі окремих елементів механізму вчинення злочину, які суттєво впливають на формування слідчих ситуацій, тактичних завдань розслідування й засобів їх розв'язання. Ним обґрунтовано доцільність класифікації шахрайств, виходячи з виду правових відносин, що були використані для реалізації схеми обману з метою заволодіння майном потерпілого або його майнових прав. Зокрема ним запропонована така класифікація: 1) шахрайства, що вчиняються під оболонкою цивільних правових відносин і побутових угод; 2) шахрайства, що вчиняються під оболонкою адміністративних правових відносин; 3) шахрайства, що вчиняються під оболонкою господарських правових відносин [4, с. 207-210]. Водночас ми вважаємо, що слово «оболонка» в цій класифікації не є коректним і його слід було б замінити виразом «у сфері». Однак більш вдало класифікацію, на наш погляд, надали вчені кафедри криміналістики й експертології Харківського національного університету внутрішніх справ спільно з науковцями Донецького інституту внутрішніх справ А.Ф. Волобуєвим, О.В. Одерієм, Р.Л. Степанюком, В.О. Маляровою та іншими. Вони поділили шахрайства на п'ять груп: 1) шахрайства, що вчиняються у сфері задоволення повсякденних потреб людини («вуличні шахрайства»); 2) шахрайства, що вчиняються у сфері побутових стосунків; 3) шахрайства, що вчиняються у сфері функціонування державних інститутів (їх також можна поділити на дві підгрупи: а) шахрайства з використанням атрибутів управлінських, контролюючих чи правоохоронних структур, а також громадських і релігійних організацій; б) шахрайства, спрямовані на отримання майна з державних чи громадських фондів); 4) шахрайства, що вчиняються у сфері підприємницької діяльності; 5) шахрайства, що вчиняються у сфері використання новітніх електронних засобів і технологій (з використанням мобільного зв'язку, електронної системи банківських розрахунків, мережі Інтернет тощо) [5, с. 145-146]. Цю класифікацію ми підтримуємо, бо вона є найбільш сучасною, дещо більше деталізує найпоширеніші сьогодні способи вчинення таких злочинів і буде сприяти розробленню й удосконаленню сучасних методик розслідування різновидів учинених шахрайств. Неможливо в межах однієї статті викласти всі проблемні процесуальні, криміналістичні, експертологічні, оперативно-розшукові та інші питання, проте на найбільш суттєвих ми зупинимось. Так, для вдосконалення методики розслідування шахрайств слід брати до уваги такий важливий елемент криміналістичної характеристики, як особа злочинця, враховуючи сучасні тенденції способів учинення таких злочинів. Суб'єктом шахрайства може бути лише фізична особа, яка досягла на момент учинення злочину 16 років. Більшість злочинців інтелектуально комунікативні й мають здатність

до психологічного переконання інших людей і здійснення на них сугестивного впливу. Їм притаманні такі особисті якості та властивості: установлення контактів з людьми різних типів й обрання відповідної манери поведінки, хитрість, брехливість, уміння прихилити до себе оточення, спостережливість, швидка реакція на обстановку та її трансформацію: вони обізнані у сфері психології й окремих правових актів, мають знання способів підроблення документів. Щодо зовнішності вони намагаються мати поважний, респектабельний вигляд. Уміють себе «подати», мають знайомства з впливовими людьми, обізнані в манерах поведінки, зокрема з особами, що мають владні повноваження. Переважно такі злочини вчиняють чоловіки (65,1%), а жінки - 34,9% (віком від 23 до 40 років). За результатами дослідження вчених установлено, що шахрайства вчиняють особи віком від 30 до 50 років, зокрема з 18 до 25 років - у 26,8% випадках; від 25 до 35 років - у 39,9% випадків. «Омолодження» суб'єктів шахрайства відзначається стосовно його нових видів: у сфері мережі Інтернет, використання новітніх телекомунікаційних досягнень та інших. За освітою шахраї розподіляються таким чином: з середньою або незакінченою вищою освітою - 47,6%, з професійно-технічною освітою - 24,6%. Шахраїв за спеціалізацією можна поділити на групи: 1) шахраї «нової формації», які використовують механізми ринкових відносин, можливості кредитно-банківських операцій, створених ними фіктивних фірм «одноденок», страхової, інвестиційної й довірчої діяльності; 2) шахраї-гастролери з можливостями пересуватися по різних населених пунктах, з яких вони раптово зникають після вчинення злочинів; 3) шахраї-гравці, що спеціалізуються на азартних іграх; 4) шахраї, що неодноразово судимі за шахрайство й не мають постійного місця проживання й роботи; 5) шахраї, що вчинили злочин вперше через легковажність, під впливом інших осіб і ситуацій; 6) шахраї, що вчиняють злочини групою осіб, зокрема з розподілом ролей [1, с. 404]. На нашу думку, до цього розподілу слід додати ще й інших потенційних осіб: 6) таких, що вільно володіють знаннями й навичками в галузі новітніх технологій, зокрема у сфері мережі Інтернет, телекомунікаційних мереж, систем і технологій; 7) учнів і студентів, що вивчають сучасні комп'ютерні технології; 8) працівників ІТ-фірм, які розробляють різноманітні програми, й окремих з них, що мають незначну заробітну платню, але суб'єктивно оцінюють, що їхня зарплата повинна бути більшою; 9) потенційних хакерів; 10) осіб, що висловлюють наміри вчинити шахрайство та інших.

Слід також враховувати деякі особливості потерпілих. Таких осіб можна поділити на дві групи: *перша група* - це законослухняні громадяни, які стають жертвою такого злочину з причин низької правової обізнаності, зайвої довірливості до людини у формі й звички підкорятися навіть явно незаконним вимогам, із завищеним почуттям дружньої шани, співчуття, обов'язку взаємодопомоги й безмежної довіри близьким або особи, які керуються в житті альтруїстичними переконаннями; *другу групу становлять* громадяни, які виявляють протиправну поведінку (проститутки, особи, що займаються контрабандою, незаконною підприємницькою діяльністю й обігом наркотиків і зброї), намагаються вирішити питання шляхом передання незаконної винагороди посадовим особам або неле-

гально перебувають на території України [5, с. 150-153]. Суттєве значення має обрання тактики взаємодії слідчого, прокурора з потерпілим, водночас потребується його ретельний допит, з установлення деталей (спілкування зі злочинцем, з'ясування обставин вчинення самого злочину, пошук імовірних свідків, предметів і документів, що підтверджують злочинні дії, встановлення обставин, звідки в шахрая була або з'явилась інформація про наявність матеріальних цінностей чи нерухомості тощо). Стосовно наявних процесуальних і криміналістичних проблем методики розслідування розглянутого виду злочинів слід зазначити, що під час їх розслідування достатньо рідко здійснюється огляд місця події, оскільки це «інтелектуальний» злочин, що вчиняється в основному через стосунки потерпілого й винної особи, зокрема в громадських місцях. Водночас особливістю огляду місця події, зокрема й пов'язаного з учиненням злочину з використанням комп'ютерної техніки, є те, що такі дії слід виконувати з залученням фахівців з комп'ютерної техніки, які допоможуть слідчому професійно її вилучити й унеможливити будь-яке пошкодження або знищення наявної інформації, яка може бути доказом учинення шахрайських дій. З точки зору тактики огляду місця події може допомогти визначити, чи є можливість установити ймовірних свідків чи сліди, залишені злочинцями, предмети, за допомогою яких злочинець здійснював підробку документів тощо. Слідчому, прокурору з'ясувати наявні особливості потерпілих і встановлених підозрюваних, їхні стосунки під час вчинення злочину й після цього, що може обумовити обрання відповідної тактики проведення слідчих (розшукових) дій за їх участю. У таких кримінальних провадженнях головним мотивом поведінки потерпілих є намагання повернути втрачене майно, тому тактика слідчих дій повинна будуватися на спонуканні підозрюваного до дієвого каяття з орієнтацією на укладення угоди з потерпілим (за умови відшкодування шкоди) відповідно до новели в положеннях ст. 468 КПК України. У разі невстановлення злочинця слідчий має негайно після виявлення злочину здійснювати огляд предметів і документів, зокрема записок, візиток, грошових або речових «ляльок», доручень, договорів тощо, отриманих потерпілим від шахрая. Водночас здійснюється індивідуалізація виявлених предметів, установлення ознак підроблення, визначаються дані, що можуть бути використані для розшуку шахрая. У разі необхідності здійснюється вилучення оригіналів документів через тимчасовий доступ до речей і документів. Слід дотримуватися професійних захисних технічних дій під час вилучення інформації, зокрема з комп'ютера або мереж, щоб не втратити докази. На допиті свідків слід з'ясувати обставини передання майна або права на нього, індивідуальні ознаки зовнішності злочинця, одягу та інше, якщо його не затримано. В процесі слід з'ясовувати час, місце, коли бачили злочинця, про що розмовляли, які дії вказували на те, що злочинець мав на меті вчинити шахрайство. Особливу увагу слід приділити затриманню злочинця, що повинно бути несподіваним й ретельно підготовленим з метою

недопущення непомітного знищення, спотворення або позбавлення доказів. Після затримання слід провести обшук за місцем мешкання й роботи для пошуку майна, або документів на право власності, або іншого, отриманого шляхом обману, а також документів, предметів і доказів злочинної діяльності. Після затримання треба спланувати тактичні особливості розслідування, перший і подальші допити. Як свідчить практика, перший допит шахрая проводиться без зволікань і має розвідувальний характер, направлений на з'ясування позиції допитуваного, його аргументів і позиції захисту, з метою отримання інформацію про подію. За результатами слідчий обирає відповідну тактику проведення слідчих дій з ним та іншими учасниками кримінального провадження, і взагалі проведення допиту. Викладений алгоритм дій слідчого, прокурора з досліджених питань не є обмеженим й будується на принципах творчості й пошуку.

Висновки. Враховуючи недостатній стан теоретичного і прикладного дослідження проблемних питань процесуального, криміналістичного й експертологічного напрямку щодо удосконалення методики розслідування шахрайств, варто зазначити, що за останні роки цьому напрямку вченими не приділялося належної уваги, тоді як кількість шахрайств постійно зростає і їх способи суттєво трансформуються. В попередніх і сучасних методиках розслідування шахрайств відсутні особливості їх вчинення з урахуванням можливості використання злочинцями представників органів державного управління, правоохоронних органів, нотаріусів та інших, а також мережі Інтернет, мобільного зв'язку, сучасних телекомунікаційних технологій та інших досягнень науки й техніки. Порушену проблему важко розв'язати в межах статті, це спонукає до окремого додаткового дослідження або наукового вивчення.

Література

1. Настільна книга слідчого / Панов М.І. та ін. 3-те вид., переробл. і доповн. Київ : Ін Юре. 2011. 736 с.
2. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення по державі за 2019 рік. URL: https://old.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?dir_id=113897&libid=100820&c=edit&c=fo.
3. Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар : у 2 т. / За заг. ред. Тація В.Я. та ін. 5-те вид. доповн. Харків : Право. 2013. С. 215-217. Т.2 : Особлива частина / Ю.В. Баулін та ін., 2013. 1040 с.
4. Заяць К.Д. Особливості сучасних форм вчинення шахрайств та їх криміналістичне значення. *Підприємство, господарство і право*. 2017. № 11 (216). С. 207-210.
5. Криміналістика : підручник у 2 т. / Волобуєв А.Ф. та ін. ; МВС України, Харківський нац. у-нт. внутр. справ. Т. 2. Харків, 2018. 312 с.

Юхно О. О.,
доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри кримінального процесу
та організації досудового слідства
факультету № 1
Харківського національного університету
внутрішніх справ